

Jasmina Radojičić¹Univerzitet u Beogradu²
Filološki fakultetUDK
8211.163.41.09-31 Поповић Д.
305-055.2(497.11)

„ŽIVANINE CIPELE”: PATRIJARHAT, MIZOGINIJA, I NACIONALIZAM U ROMANU *KNJIGA O MILUTINU* DANKA POPOVIĆA

APSTRAKT Polazeći od feminističke kritike, ovaj rad pokušaće da kritički sagleda narativne strategije u romanu *Knjiga o Milutinu* Danka Popovića koje su u neposrednoj vezi sa valorizacijom patrijarhalnih vrednosti. Analizirajući način prezentacije roda iz ugla dva pripovedača, Milutina Ostojića i njegove žene Živane, ovaj rad pokušaće da pokaže odnos između stereotipnog prikaza ženskih identiteta u romanu i njihovog značaja u kreiranju poželjne, nacionalno „osveščene” društvene zajednice. Takva analiza potom će se dovesti u vezu sa izuzetnim uspehom koji je roman doživeo po objavljivanju kao i činjenicom da se i danas u jednom delu kritike doživljava kao jedan od najznačajnijih srpskih antiratnih romana druge polovine 20. veka. Rad će imati za cilj da ukaže na važnost reaktualizacije i novog čitanja one linije srpske književne tradicije koja se u svojoj diskurzivnoj praksi otvoreno zalagala i favorizovala ideale patrijarhalnog društva.

Ključne reči: feministička teorija, teorija književnosti, rod, rodne uloge, patrijarhat, mizoginija, stereotipi, *Knjiga o Milutinu*, književna kritika, nacionalizam

Čini se da i nakon tačno trideset godina od prvog izdanja romana Danka Popovića *Knjiga o Milutinu* (1985) svaka književno-teorijska rasprava nužno ustupa pred vanknjiževnim tumačenjem ovog dela. S jedne strane, takav stav može se braniti činjenicom da je roman po svom objavljivanju bio proglašen nepoželjnim od strane tadašnje vlasti zbog svog nacionalističkog i antijugoslovenskog karaktera, dok je, s druge strane, upravo zbog svoje političke nepodobnosti u tom trenutku stekao brojne poštovaoce kako u akademsko-intelektualnim krugovima tako i među širom publikom.

1 E-mail: etnuncinte@yahoo.com

2 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu.

Uzimajući feminističku kritiku kao svoju metodološku okosnicu, ovaj rad pokušaće da kritički sagleda narativne mehanizme u tekstu koji su u neposrednoj vezi sa valorizacijom patrijarhalnih vrednosti u ovom romanu. Analizirajući način prezentacije roda iz ugla dva pripovedača, Milutina Ostojića i njegove žene Živane, ovaj rad pokušaće da pokaže odnos između stereotipnog prikaza ženskih identiteta u romanu i njihove uloge u izgradnji „poželjnog” društvenog uređenja jedne zajednice. Rad će imati za cilj da ukaže na važnost reaktualizacije i ponovnog čitanja one linija srpske književne tradicije koja se u svojoj diskurzivnoj praksi otvoreno zalagala i favorizovala ideale patrijarhalnog društva.

I

Bojim se da nema više u Srbiji onih negdašnjih žena, majki i sestara!

Danko Popović

Kada je pred kraj svog života u jednom od intervjua datom za *Glas javnosti* Danko Popović bio upitan da odgovori koji su razlozi za propast srpskog sela, autor je izjavio da „[t]akvi sunovrati obično nemaju i ne mogu imati samo jedan koren”, da bi potom dodao kako su „i Srpkinje upropastile srpsko selo”. Na komentar novinarku da je ovakav stav možda previše oštar i da se mnogi s njim unapred neće složiti, Danko Popović je odgovorio:

„Znam da sigurno neće feminizam, *bolesni, dekadentni feminizam* koji i sam čin rađanja proglašava nasiljem nad ženom. Međutim, i žena je učestvovala u raseljavanju nekih krajeva Srbije, a tako uticala i na propast srpskog sela. Eto, moje selo Bukovik ima sada više nego dve trećine žitelja iz Raškog kraja. Dolazile su čitave familije. Prvo dođe jedan brat sa ženom, napravi neku čatrlju, ili kupi neku kuću u kojoj nema ko da živi, zaposli se, sam radi u preduzeću ili nadniči kod starosedelaca, a njegova žena, dokona, odseče kosu i po ceo dan sa svojim drugama sedi na nekoj krpari koju povlači iz lada u lad” (Milosavljević 2007; naglasila J.R.).

Ovakav otvoreno antifeministički stav Danka Popovića trebalo bi razumeti kao deo jednog šireg patrijarhalnog obrasca koji se može iščitati i u romanu *Knjiga o Milutinu*.

U romanu *Knjiga o Milutinu* prikazan je patrijarhalni model društvenog uređenja u kojem je isključivo muškim likovima dodeljeno pravo da politički deluju, učestvuju u javnom životu, da se postave kao moralni autoritet i kontrolišu ličnu svojinu. Imajući u vidu istorijski kontekst u kojem je smeštena radnja ovog romana – period koji započinje ubrzo nakon Sarajevskog atentata i traje sve do vremena nakon Drugog svetskog rata – mogla bi se izneti pretpostavka da je autor samo dao veristički prikaz položaja srpskog seljaka i odnosa koji su tada vladali u društvu.

Ipak, ta pretpostavka može se dovesti u pitanje zbog neskrivene namere da se u samom tekstu patrijarhalan poredak prikaže ne samo kao poželjan nego da se i njegova propast dovede u direktnu vezu sa propadanjem čitave zajednice i nacije. Svako narušavanje patrijarhalne matrice u romanu Danka Popovića ujedno će se pokazati kao direktna pretnja Srbiji i svemu što je „srpsko”.

Želeći da problematizuje sličan konflikt i pronađe u američkoj književnosti ono što je „specifično američko”, Džudit Feterli (Judith Fetterley) je u svojoj čuvenoj studiji *Čitateljka koja pruža otpor* američku književnost odredila kao „mušku” (Feterli 2002, 43). Polazeći od teze da „književnost uvek ima politički karakter” i da se u politici književnosti („kao i u bilo kojoj drugoj politici”) mora postaviti pitanje odnosa moći, Džudit Feterli zaključila je da se u kanonu američke književnosti, čak i kada je kritikovan, patrijarhat uvek pokazuje kao neizbežan. Krijući se vešto iza maske univerzalnosti (kroz veličanje reda i autoriteta na primer), patrijarhalni kodeks u američkoj književnosti, kako autorka navodi, „niti ostavlja žene na miru, niti im dozvoljava da u njoj učestvuju” (ibid.). Isključenje iz književnosti koja pretenduje na pravo da definiše nacionalni identitet imalo je tako za posledicu stereotipno prikazivanje žena u kulturnoj stvarnosti kao i prihvatanje muškog sistema vrednosti kao uobičajenog, legitimnog i prirodnog.

Takav sistem predstavljen je u *Knjizi o Milutinu* u okviru životne priče šumadijskog seljaka Milutina Ostojića koju on pripoveda anonimnom

muškarcu koji ga intervjuiše u zatvoru.³ Kako primećuje Svetlana Slapšak: „[p]ripovedanje u prvom licu ... često je *mise-en-abîme* narativni postupak stavljanja individualne priče u istorijske okvire (mešanje privatne i javne hronologije, smeštanje ličnog, ‚mentalitetnog‘ u šire ideološke tokove)” (Slapšak 2003, 165). U *Knjizi o Milutinu* upravo je takav postupak osnova književne obmane u kojoj se kroz jedno partikularno stanovište, lična tragedija, zahvaljujući književnoj formi, prikazuje kao opšta vrlina i kao opšti interes; jedan sistem vrednosti nudi se kao superioran i univerzalan.⁴ Sa stanovišta feminističke kritike ovakav postupak čini se posebno interesantnim kada je reč o konstrukciji roda u određenom narativu.

U *Knjizi o Milutinu* uloga pripovedača većim delom dodeljena je protagonistu romana Milutinu Ostojiću, da bi u poslednjem poglavlju tu ulogu preuzela Živana, Milutinova žena. Imajući u vidu ova dva pripovedačka glasa, konstrukcija roda u ovom romanu mogla bi se posmatrati iz dva ugla.

II

Znakovi se moraju pomesti onda kad nastane zbrka u stvarima. Za porobljavanjem jezika u brbljanju sledi porobljavanje stvari u budalaštini gotovo kao neizostavna posledica tog porobljavanja.

Valter Benjamin

U svom čuvenom eseju *O jeziku uopšte i jeziku ljudi* (Benjamin 1974, 43–45) Valter Benjamin (Walter Benjamin) kao važnu karakteristiku ljudskog jezika ističe njegovu moć da svojom simboličkom funkcijom menja društvenu realnost koju opisuje. Drugim rečima, jezik koji se lako pretvori u „brbljanje”

3 „Sinovče, nisam ja ranije bio ovako pričljiv. Ovde mi je govor omilio, ovde, u zatvoru” (Popović 2007, 13). Svi citati iz romana navedeni su prema ovom izdanju.

4 „*Knjiga o Milutinu* napisana je u obliku kazivanja koje se sastoji i od govorenja i od prećutkivanja, a zatim je izloženo jednoj posebnoj obradi koja pre pokriva to što je prećutano naoko prirodnim oblikom zapisa. U tome je zavodljivost pripovedačke obmane stekla naoko ‚prirodan‘ pripovedni oblik, ideološki obojena projekcija predstavlja se kao prirodan oblik svedočanstva, kao istinita i istinsna priča” (Jerkov 2009, 50–51).

može direktno da utiče na porobljavanje stvari u „budalaštinu”. Rodni stereotipi mogli bi se uzeti kao primer takve „brbljivosti” jezika.⁵

Putem jezika rodni stereotipi se (re)produkuju u društvu. Patrijarhalno društvo često ih koristi kako bi napravilo razliku između onih karakteristika koje su specifično ženske i onih koje su specifično muške. Kako navodi Kejt Milet u svojoj knjizi *Politika polova (Sexual Politics)*:

„Politika polova dobija svoju potvrdu kroz ‚socijalizaciju’ oba pola prema osnovama patrijarhalnih političkih zajednica u odnosu na temperament, ulogu i status. Što se tiče statusa, sveopšti pristanak uz interes muške superiornosti garantuje dominantan status muškarcima, a inferioran ženama. Prva stvar, temperament, podrazumijeva formiranje ljudske ličnosti prema stereotipnim podelama polnih kategorija (‚muškog’ i ‚ženskog’), zasnovanih na potrebama i vrednostima dominantne grupe i diktiranim od strane toga šta njeni članovi neguju u sebi i šta smatraju poželjnim kod potčinjenih: agresija, inteligencija, snaga i efikasnost kod muškarca; pasivnost, neznanje, pokornost, ‚vrlina’ i neefikasnost kod žene. Ovo je dopunjeno drugim faktorom, ulogom pola, što se pokazuje u dogovorenom i vrlo utvrđenom kodeksu ponašanja, gestova i stavova za svaki pol. Što se tiče aktivnosti, polne uloge dodeljuju ženi brigu o domaćinstvu i deci, a ostatak ljudskih dostignuća, interesovanje i ambiciju muškarcu. Ograničavajuća uloga žene teži da je svede na nivo biološkog iskustva” (Millet 1969).

Tako shvaćena *politika polova* u književnosti zasniva se na stereotipnoj podeli rodni uloga u tekstu, sa ciljem da kroz diskurzivnu praksu podrži i opravda patrijarhalno uređenje.

U književnosti postoje mnogobrojni stereotipni prikazi muškaraca i žena. Sintija Griffin Vulf (Cynthia Griffin Wolff) u svom radu *Ogledalo za muškarce: stereotipi o ženama u književnosti (A Mirror for Men: Stereotypes of Women in Literature)* istakla je da:

5 Iako ne spominje termin „performativnost jezika”, Valter Benjamin se u svom eseju neposredno bavi tom problematikom. Polazeći upravo od ove karakteristike jezika, američka teoretičarka Džudit Batler (Judith Butler) kategorije pola, roda i seksualnosti smatra performativnim (cf. Batler 2010).

„[s]tereotipi o ženama variraju u zavisnosti od različitih muških potreba. Laskava učestalost prikazivanja žena u književnosti krajnje je razočaravajuća: one se prikazuju ne kakve jesu, svakako ne onako kako bi sebe odredile, već kao pogodna rešenje za muške dileme” (Wolff 1972, 206).

U skladu sa kriterijumom „pogodnosti” za ostvarenje muških potreba, autorka izdvaja četiri najčešća stereotipa o ženama u književnosti: „čestita i osetljiva žena”, „slobodna žena”, „američka devojka” kao i „sentimentalni stereotip o ženi”.⁶ Ako imamo u vidu srpsku književnu tradiciju, ovu podelu bi trebalo delimično izmeniti. To će ujedno biti i početni teorijski okvir ovog rada koji će ovu podelu Sintije Griffin Vulf primeniti u analizi stereotipnih ženskih likova u romanu *Knjiga o Milutinu*.

U *Knjizi o Milutinu* stereotip „čestite i osetljive žene” potvrđuje se u Milutinovom doživljaju majke i njegove žene Živane. Njihova čestitost i moralna veličina ogleda se, pre svega, u tome što su bezrezervno posvećene brizi o domaćinstvu i stoci, kao i u činjenici da umeju da se povuku ukoliko se umešaju tamo „gde im nije mesto”. Obe su prikazane kao neupućene i neobaveštene o društvenim dešavanjima u zemlji („moja majka Gvozdenija ide za mnom, krsti se, misli valjda da je taj Gavrilo [Princip, prim.aut] neki velikomučenik i svetac”) (Popović 2007, 16), ali u isto vreme one nepogrešivo znaju kako treba da se postave prema muškarcu koji u tim dešavanjima neposredno učestvuje:

„[N]eću valjda da mu objašnjavam kako je mene Živana posipla da se ja podmijem, da sam nokte podrezao i na rukama i na nogama i da sam sve čisto na se navukao jer sam u državno nadležstvo pošo i povodom posla s kraljem” (ibid., 69).

U skladu sa patrijarhalnim sistemom vrednosti, čestitost žene je u ovom romanu dodatno naglašena time što je ona direktno povezana sa „neukaljanošću” ženskog tela. Tako je u ovom romanu poseban akcenat stavljen na to da su i u vanrednoj okolnosti kao što je rat, Gvozdenija i Živana uspele da „sačuvaju obraz domaćinu”. S obzirom na veliki broj silovanih žena

6 Sintija Griffin Vulf u navedenom radu posvećuje po jedan odeljak svakom od navedenih stereotipa o ženama u književnosti (cf. Wolff 1972).

koje Milutin tokom svojih godina provedenih u ratu u svom pripovedanju spominje isključivo u funkciji opisa stepena neprijateljskog zverstva, po njegovom povratku kući pitanje koje se nužno nameće jeste i telesna čistota „njegovih žena”:

„Milutine – pozva me majka, vako ustranu – dobro je što sam te dočekala da ti mogu ovo reći: nas dve smo ovde živele ko dve kaluđerice, ovo nije bila kuća nego prazan manastir, ranile smo se svojim rukama, a otimali su nam više nego što su mogli mnogo jači da zarade, prele smo i tkale, i to su nam otimali, ali obraz smo sačuvala, i svoj i tvoj, a to nije bilo lako, pogotovu Živani” (ibid., 61).

Trebalo bi podvući da je stereotip o moralno i telesno čistitoj i osetljivoj ženi u ovom romanu neodvojiv od muškog, patrijarhalnog pogleda na svet koji je prikazan kao univerzalan i prirodan. Tako su ženski likovi zapravo konstruisani kao komplementarni u odnosu na ono što je oličeno u liku pravog srpskog domaćina, Šumadinca, koji zna kako da upregne vola, obrađuje njivu i brani otadžbinu. Zato bi sledeći stereotip o ženama u ovom romanu, mogao da se nazove stereotipom o „srpskoj domaćici”.

Kao i „američka devojka” u podeli Sintije Griffin Vulf, „srpska domaćica” je otelotvorena manifestacija muškarca koji je izdržava. Ona suštinski nema nikakvu aktivnu ulogu u društvu, ograničena je na porodične poslove i decu i materijalno je apsolutno zavisna od muškarca. Za razliku od „američke devojke”, koja je uglavnom ogledalo uspeha i bogatstva svoga muža, „srpska domaćica” je skromna i štedljiva, spremna na to da poslednjeg petla zakolje za muža koji ide u rat, i da se zarad boljeg sutra prva odrekne i najosnovnijih potrepština.

U tom smislu, kao ilustrativan primer o materijalnoj zavisnosti žene od muškarca, koji privređuje i najbolje zna kako da racionalno raspolaže materijalnim sredstvima, mogao bi poslužiti detalj o Živaninim cipelama. Uprkos relativno stabilnog perioda u njihovom zajedničkom životu („vajda na vajdu, sve punije štale”), Milutin je odlučio da ženi ipak ne kupi cipele:

„Živana mi prigovara da joj kupim cipele. Ima, veli dvajes godina kako sam joj obećao. Ama, ženo, pretrpi još koju godinu da se još malo ne podsolimo, onda ću ti kupiti, a sada skupljam pare da kupim konje” (ibid., 64).

Ovakav detalj, sa gotovo humorističkim prizvukom, zapravo opravdava jedan hijerarhijski ustrojeni patrijarhalni sistem vrednosti u kojem moć, čak i kada je prikazana na granici sa travestijom, ostaje u rukama muškarca. Zato, ma koliko Živanina potreba bila skromna ili neophodna, nju mora odobriti Milutin, koji je lako može odbaciti i odrediti kao nešto neracionalno što može da sačeka bolja vremena. Sa stanovišta studija roda i feminističke teorije, ovaj detalj je izuzetno interesantan zato što ujedno ilustruje ideju o tome da i najsiromašniji i najobespravljeniji muškarac kakav je personifikovan u liku Milutina dobija u patrijarhalnom sistemu određeni prostor u kojem može da demonstrira svoju moć; dok se, s druge strane, najelementarnija ženska potreba u takvom sistemu lako može obesmisлити time što se prikaže kao luksuz.

Odnos racionalnog i neracionalnog – kada je reč o potrošnji i raspodeli materijalnih dobara unutar jednog domaćinstva, gde se racionalna potrošnja vezuje za muškarca, a neracionalni prohtevi za ženu – u romanu *Knjiga o Milutinu* direktno je prenet i u sferu političkog delovanja. Ishitreno, neracionalno i nacionalno neosveščeno političko delovanje vezano je uz ženski lik partizanske funkcionerke Ljube Pantelijine. Ona se u romanu pojavljuje kao predstavica novouspostavljene vlasti koja želi da kroz marksističko učenje prevaspita neobrazovani seljački narod i uruši njegov patrijarhalni sistem vrednosti.⁷

U epizodi o partizanki Ljubi Pantelijinoj može se prepoznati još jedan stereotip o ženama u književnim delima, a to je stereotip o „slobodnoj ženi”. Imajući u vidu podelu Sintije Griffin Volf, slobodna žena nije vezana tradicionalnim podelama u društvu na osnovu pola, i aktivno učestvuje u političkom i javnom životu. U *Knjizi o Milutinu* Ljuba Pantelijina je jedini

7 Ljuba Pantelijina će ostarelom Milutinu dati da čita spis Fridriha Engelsa *Poreklo porodice*. Trebalo bi podsetiti da upravo u spisu *Poreklo porodice* Engels kritički sagledava razvoj patrijarhalnog društva i položaj koji je ženi u tom društvu dodeljen:

„Ukidanje matrijarhata je bilo svjetskohistorijski poraz ženskog spola. Muškarac je prigrabio kormilo i u kući, žena je bila lišena svog dostojanstva, podjarmljena, pretvorena u robinju i puko oruđe za rađanje djece. Ovaj poniženi položaj žene, koji se naročito otvoreno pokazuje među Grcima herojskog doba i još više klasičnog doba, postepeno je uljepšavan i licemjerno prikriivan, a mestimično ispoljavan u blažem obliku, ali nije nikako uklonjen” (Engels 1973, 58).

ženski lik koji javno deluje i zbog toga biva podvrgnuta kritici. Govoreći o ovoj vrsti stereotipa, Sintija Griffin Volf posebno ističe njegovu zavodljivost, kao i to da ga, mnogo više nego ostale vrste stereotipa, često prisvajaju i same žene. Ovakav prikaz slobodne žene u književnosti ima za cilj da „slobodnu ženu pretvori u čudakinju” (Wolff 1972, 213).⁸ Ideja da je smešno, štaviše neprirodno da žene javno delaju temelji se na pretpostavci da su materinstvo i društveni angažman nekompatibilni.

U *Knjizi o Milutinu*, stereotip o slobodnoj ženi personifikovan u liku partizanke Ljube Pantelijine direktno je suprotstavljen stereotipu o čestitoj i osetljivoj ženi kao i stereotipu o srpskoj domaćici personifikovanom u likovima Milutinove majke Gvozdenije i žene Živane. Tako rezultat koji proizilazi iz uporedne analize karakterizacije ženskih likova u ovom romanu daje jednu crno-belu sliku sveta u kojem su žene prikazane ili kao pokorne, pasivne i požrtvovane čuvarke postojećih patrijarhalnih odnosa i ujedno čuvarke nacionalnog ponosa, ili kao buntovnice protiv patrijarhalnog uređenja koje svojim delanjem – van granica porodice – uvek rade protiv sopstvenog naroda (najeksplicitniji primer takvog izdajstva u romanu predstavlja hapšenje starca koga je potkazala rođena unuka kako bi se dodvorila novim vlastima).

Četvrti stereotip koji Sintija Griffin Volf navodi u svom radu jeste „sentimentalni stereotip o ženi”. Ovaj stereotip polazi od toga da je žena suštinski emotivno biće i da joj je, kao takvoj, svojstveno da pati. Kako autorka navodi:

„u teoriji onaj koji pati podjednako može biti muškarac ili žena; u književnoj praksi međutim to su uglavnom – štaviše, gotovo uvek – žena ili dete. Oni koji su fizički slabiji i zakonski nesamostalniji bili su cenjeni zbog svoje ranjivosti” (ibid., 210).

Tako su položaj žrtve i svi kvaliteti koji se žrtvi pripisuju dobili javno priznanje i ujedno bili iskorišćeni kao mehanizam koji uspešno reprodukuje patrijarhalnu ideološku matricu.

8 Kao jedan od primer za takvu društvenu praksu Sintija Griffin Volf navodi da su mnoge sifrazetkinje često bile prikazivane kao emotivno i seksualno „izvitoperene” (cf. Wolff 1972).

U *Knjizi o Milutinu* ovakav mehanizam viktimizacije dvostruko je prisutan. S jedne strane, on se manifestuje u prikazu Milutina kao muške žrtve istorije čija se stradanja prate tokom čitavog romana. Za razliku od tipskog prikaza muškog heroizma koja se u književnoj tradiciji prepoznaje po spremnosti da se život neupitno podredi domovini, heroizam u delu Danka Popovića izgrađen je na suprotnim osnovama. Milutinov stav prema ratu je od početka do kraja romana negativan. Upravo ekstremnost tog stava osnovni je motivacijski okidač jednom drugom tipu heroizma, a to je heroizam žrtve. Idealizacija gubitništva ima svoju duboku tradiciju u srpskoj književnoj tradiciji, no u *Knjizi u Milutinu* ona ima funkciju da podseti na suštinu srpskog naroda koji je uvek bio žrtva. Milutin kao simbolički predstavnik takvog naroda ujedno je i glasnogovornik njegove patnje. Lik Milutina, prikazan u vremenskom periodu od nekoliko decenija, poslužio je kao personifikacija ultimativne žrtve društvenoistorijskih prilika i moralnog posrnuća društva. Ta uloga je, s jedne strane, motivisana njegovim socijalnim statusom i činjenicom da je on siromašni seljak, dok je, s druge strane, žrtvovanje prikazivano kao siguran dokaz moralne ispravnosti i čestitosti. Tako Milutin kroz istoriju postaje žrtva: južnoslovenske ideje, monarhističke vlasti, nemačke okupacije i konačno komunističkog režima u kojem na žrtvu prinosi najpre život svog sina, a potom i sopstveni.

U samoj završnici, tačnije u Živaninom monologu, ovaj mehanizam viktimizacije manifestuje se pak u vidu stereotipa o ženi kao terminalnoj žrtvi istorije. Ovaj stereotip vezan je i za promenu pripovedačke instance i zbog toga bi mu trebalo detaljnije posvetiti pažnju.

III

Ogroman teret ratova koji su odnosili muškarce i volove podnosile su srpska žena i srpska krava. I terete mirnih razdoblja najviše su osećale srpska žena i srpska krava. One su radale vojnike i volove za buduće ratove.

Danko Popović

Uporedno analizirajući konstrukciju roda u romanima *Treći venac* grčkog autora Kostasa Tahcisa (Kostas Tachtses) i *Petrijin venac* srpskog autora Dragoslava Mihajlovića, Svetlana Slapšak ističe:

„Govor kolektiva glasom žene poznata je narativna strategija, koja gradi ideološko jezgro na neupitnom polju najrasprostranjenijih društvenih praksi. Položaj podrazumevane žrtve istorije, odnosno preovladajućih patrijarhalnih društvenih struktura, lako je smestiti u prostor dogovaranja i ‚cenkanja’ između polova i njihovih domena moći, dakle u prostor kontrolisanja ekonomije ženske vidljivosti u društvu. Žena kao terminalna žrtva istorije ne mora prizivati nikakve emancipatorske ideje. U izvesnome smislu, njen iskaz/ sudbina je potvrda patrijarhalnog ponašanja i društvenih odnosa” (Slapšak 2003, 163–164).

Živanin monolog u poslednjem poglavlju *Knjige o Milutinu* i njena sudbina takođe funkcionišu kao potvrda patrijarhalnog ponašanja i društvenih odnosa. Njeno pripovedanje istom neimenovanom ispitivaču koji je prethodno zabeležio Milutinovu priču funkcioniše kao potvrda Milutinovog heroizma kroz žrtvovanje u kojem i Živana učestvuje:

„Ja sam Živana Milutinova. Šta ću, ja sam njegova kao što je i on moj. Ponekad mi se čini da bi bilo bolje i za njega i za mene da nismo naši, ni on moj, ni ja njegova, a onda se u glavi izokrene, pa često mislim: dobro je baš ovako što je on moj i ja njegova. Baš, vala, tako – za inat sudbini” (Popović 2007, 153).

Pored funkcije da istakne i pojača veličinu Milutinove žrtve, izbor da se sama završnica romana poveri ženskom glasu motivisan je i time što je on ujedno i glas kolektivne nacionalne žrtve. Govoreći o specifičnosti književnosti i umetnosti Srednje Evrope i Balkana od doba konstrukcije nacionalnog identiteta Svetlana Slapšak primećuje da bi ona bila u tome što je:

„[U]običajni postupak žensko = apstraktno pomeren prema žensko = apstraktno/kolektivno = nacionalno. Ugrožene device i mučeničke majke često su neindividualizovana figura nacionalnoga kolektiva” (Slapšak 2003, 164).

Tako i Živana u romanu Danka Popovića, poput Petrije u romanu Dragoslava Mihajlovića ili Nine u romanu Kostasa Tahcisa, može poslužiti kao primer višeslojne manipulacije rodnim identitetom. Na ovakav vid manipulacije nadovezuje se nacionalna fantazija o napaćenoj ženi kao personifikaciji čitavog naroda. U kolektivnom identitetu takvog naroda ruralna komponenta može imati važnu ulogu:

„To je jedna od najčešćih narativnih strategija ‚ulaska‘ u nacionalizam u krugovima intelektualaca posebno na Balkanu. Ona se oslanja na literarni (i ideološki) motiv bi-polariteta između grada (države, kulture, pokvarenosti) i sela (utopije, slobode od kulture, moralne čistote) koji je u velikoj meri određivao nacionalnu književnost u regiji u 19. i u prvoj polovini 20. veka” (ibid., 170).⁹

Ovaj dobro poznati literarni model utemeljen na osnovama ruralnog patrijarhalizma ženu pozicionira kao svojevrsno agrarno dobro, često eksplicitno je poredeći sa njivom ili kravom. Tako njena osnovna vrednost postaje plodnost koja je srazmerna brojnosti i kvalitetu potomstva koje može da obezbedi zajednici. Imajući to u vidu, Živanina požrtvovanost je dodatno eksplicirana činjenicom da i pored poteškoća (neplodnost je u ovom romanu tretirana kao isključivo ženski nedostatak) ona ipak uspeva da zatrudni. Živaninoj neplodnosti u romanu posvećeno je dosta pažnje zato da bi kasniji gubitak sina u ratu dobio još više na svojoj težini, kao i da bi se veza između Živanine sudbine i sudbine cele Srbije učinila očiglednijom. Ono što se teškom mukom sticalo ratovi i nacionalno indiferentna vlast su u trenutku uspeli da unište, a Srbija, kao i žena, dostojanstveno su uspele da podnesu i pretrpe najstrašnije gubitke.

Konačno, u poslednjem pasusu Živaninog monologa i samom kraju knjige, eksplicitno se navodi da će njen dalji život imati samo jedan cilj: da sačuva uspomenu na Milutina i žali ga –sama „pored vatre, uveče, bez vedla” (Popović 2007, 156). Računajući na diskrepanciju između onoga što je rečeno i onoga što se očekuje, patetično intonirani ženski glas upotrebljen je kako bi se, naizgled obraćajući se ispitivaču, obratilo samom čitaocu sa jasnom ideološkom porukom:

„Dobro dete, nemoj se ti zbog toga sekirati, proći će to pa će se na Milutina zaboraviti, ko da nije ništa bilo, ko da nije ni postojao; nemoj, blago meni, ti svoju mladu dušu trovati i teretiti, neka ti je bogom prosto; Milutin je bio star

9 U *Knjizi o Milutinu* ovaj bi-polaritet se posebno vidi u epizodi o civilizovanim gradskim „upišuljama” koje se podsmevaju srpskoj vojsci: „Upišulje veli, misle da su ispred nas, da su civilizovana Evropa. A ta civilizovana vojska u kojoj su njihovi služili vešala je po Srbiji i po Sremu srpsku decu i žene” (Popović 2007, 52).

čovjek – sve ja tako, volim ja što je on došao i što Milutina ima ko da žali, ovako nasamo, kad dođe i sedne pored vatre, uveče, bez vedla” (ibid.).

Manipulacija rodnim identitetima u *Knjizi o Milutinu* najočiglednije se potvrđuje upravo na samom kraju gde je ženski identitet poistovećen sa „senkom individualnog heroja, imaginarnim ekranom u pozadini na koji se projektuju *flahbackovi* prošlosti junakovoga kolektiva” (Slapšak 2003, 164), i sa pasivnom ulogom čuvarke uspomene na muško žrtvovanje za otadžbinu. Živanin monolog tako prerasta u još jedan primer vrlo efikasne narativne strategije koja koristeći se ženskim glasom postaje paravan za patrijarhalno-nacionalističku retoriku.

IV

Knjiga o Milutinu jedan je od najčitanijih i najizdavanijih srpskih romana u drugoj polovini dvadesetog veka sa tiražem od preko 500.000 primeraka (cf. Milosavljević 2007). Budući da je neretko smatran za jedan od najpotresnijih antiratnih romana o napaćenom srpskom seljaku i, kao takav, bio proglašavan važnim za kolektivni identitet srpskog naroda, nije neočekivano to što su se pojavili predlozi da on postane i sastavni deo školske lektire.¹⁰ Zbog tendencije da u školske programe budu uvrštena dela, pre svega, muških autora koji su se našli na samom vrhu *mainstream* kulture (dok su, sa druge strane, ženske autorke imale neuporedivo manje privilegovan status), i *Knjiga o Milutinu* iziskuje novo čitanje.

Imajući u vidu prethodnu analizu rodnih stereotipa u ovom romanu, moglo bi se reći da su žene u *Knjizi o Milutinu* prikazane kao svojevrsan odgovor na različite muške i nacionalne potrebe. Njihove ingerencije su strogo ograničene patrijarhalnom podelom moći, dok je svaki njihov iskorak van sfere privatnog direktno povezan sa činom izdaje. Da nije reč o romanu koji je samo oslikao „duh vremena” i verno prikazao položaj koji su žene imale u

10 „Mlađe generacije danas gotovo i ne znaju ko je bio Danko Popović. ... No nije kasno da se ispravi jedna druga sramota. Dankove knjige, pa čak ni ona o Milutinu, nisu deo školske lektire. Pozivam našu javnost i prosvetne vlasti da se ova sramota ispravi i da se *Knjiga o Milutinu*, najveće srpsko delo o vrlini, uvrsti u školski program” (Đurković 2009).

tadašnjem društvu, može se iščitati iz neskrivene namere da se urušavanje tradicionalnih patrijarhalnih odnosa direktno poveže sa urušavanjem kolektivnog nacionalnog identiteta.

Prigovor koji se ovakvom tipu analize može dati jeste da su i muškarci u književnosti podjednako stereotipno prikazani. Naravno da jesu. Specifičnost stereotipnog prikaza žena u književnosti je, međutim, u tome da je njihovo prikazivanje uvek podređeno muškim potrebama. Tako prevlast muškog glasa ne biva dovedeno u pitanje, a patrijarhat kao društveno uređenje nameće se kao nešto što je prirodno.

Kada je reč o izuzetno popularnim književnim delima koja su doživela veliki uspeh i veliki broj izdanja, trebalo bi imati na umu promenu nastalu razvojem literarnog tržišta u osamnaestom veku koja je promenila odnos prema produkciji, distribuciji i recepciji literarnih dela (cf. Woodmanster 1994). Promena težišta u rodnoj politici kao i razvoj ženskih i rodnih studija doprineli su tome da se problematizuje način na koji su žene predstavljene u književnosti, njihova prisutnost i vidljivost u književnoj produkciji, i njihov udeo u čitalačkoj publici.

Knjiga o Milutinu primer je diskurzivne prakse koja ignoriše žensku perspektivu ili je tendenciozno koristi kako bi se patrijarhalno društvo predstavilo kao univerzalno i prirodno. Zbog toga bi ovaj roman trebalo čitati u feminističkom ključu, ne samo da bi se konkretnom analizom na samom tekstu dokazalo ono što se dalo pretpostaviti, već kao deo zadatka koji bi podrazumevao ponovno čitanje čitave jedne linije novije srpske književnosti.

LITERATURA

- Batler, Džudit. 2010. *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpos.
- Benjamin, Walter. 1974. *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Đurković, Miša. 2009. „Sudbina jednog pisca.” *Politika*, 3. septembar. Pristupljeno 20. septembra 2015. <http://www.politika.rs/pogledi/Missa-Djurkovich/SUDBINA-SRPSKOG-PISCA.lt.html>

Engels, Friedrich. 1973. *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Zagreb: Naprijed.

Feterli, Džudit. 2002. „O političkoj prirodi književnosti.” *Genero: časopis za feminističku teoriju* 1: 43–53.

Jerkov, Aleksandar. 2009. „Šumadijski mit.” *NIN*, 27. avgust.

Millet, Kate. 1969. *Sexual Politics*. Granada Publishing. <https://www.marxists.org/subject/women/authors/millett-kate/theory.htm>

Milosavljević, Mila. 2007. „Intervju sa Dankom Popovićem: Srbiji potrebno novo Načertanije.” *Glas javnosti*, 31. decembar. Pristupljeno 20. septembra 2015. <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/glas-javnosti-31-12-2007/srbiji-potrebno-novo-nacertanije>

Popović, Danko. 2007. *Knjiga o Milutinu*, Beograd: Knjiga komerc.

Slapšak, Svetlana 2003. „Dva venca: konstrukcija roda u *Trećem vencu* Koste Tahcisa i u *Petrijinom vencu* Dragoslava Mihailovića.” *ProFemina* 33/34: 163–178.

Wolff, Cynthia Griffin. 1972. „A Mirror for Men: Stereotypes of Women in Literature.” *The Massachusetts Review* 13(1/2): 205–218.

Woodmanster, Martha. 1994. *The Author, Art, and the Market: Rereading the History of Aesthetics*. New York: Columbia University Press.

Primljeno: 4.10.2015.

Izmenjeno: 9.11.2015.

Prihvaćeno: 12.11.2015.

„Živana’s Shoes”: Patriarchy, Misogyny, and Nationalism in the Novel *The Book about Milutin* by Danko Popović

JASMINA RADOJIČIĆ

University of Belgrade
Faculty of Philology

Summary: Through the lens of feminist critique and theory of literature, this paper will attempt to critically analyze the narrative strategies in the novel *The Book about Milutin* by Danko Popović which are directly related to the valorization of patriarchal values. By analyzing the way in which gender is presented from the perspective of the book’s two narrators, Milutin Ostojić and his wife Živana, this paper will try to show the relationship between the stereotypical depiction of the female identity in the novel and its importance in creating the desirable type of society. This analysis will then be linked with the remarkable success that the novel received after its publication and the fact that it is still perceived as one of the most important Serbian anti-war novels of the late 20th century. This work will have as its aim to highlight the importance of the revival and new examination of those strands in Serbian literary tradition that in practice actively and openly promoted the ideals of patriarchal society.

Key words: feminist theory, theory of literature, gender, gender roles, stereotypes, patriarchy, misogyny, *The Book about Milutin*, literary criticism, nationalism